

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 2

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 2

ВКЛЮЧЕНО ГРАДСКО ПЛАНИРАНЕ С И ЗА КУЛТУРА

РАДОСЛАВА КЪНЕВА

Настоящият текст проследява основните теории и концепции в съвременното градско планиране и основаното на участие градско управление в Европа. От средата на миналия век в световен мащаб се налагат партисипативни практики в процесите по взимане на решение на местно ниво. В търсене на нови форми на демокрация и легитимация на властта, значението на управлението основано на участие в Европейския съюз нараства. Следвайки тези промени, градското планиране, традиционно затворена и експертна дейност, започва да се отваря към по-широката общественост. Включеното градско планиране е процес, в който участват граждани и заинтересовани страни, като планират и създават заедно градското пространство. Ролята на културата в тези процеси е ключова, особено в случаите, в които се търси промяна в настоящата градска среда и преобразуване на градското пространство. Съществуват разнообразни практики на планиране, които включват културата в процеса по планиране. В някои случаи културата е обектът на планиране, в други – инструмент, подход или по-общо начин, чрез който се планира. Този текст очертава основни теми и проблеми в практиката на включено градско планиране, секторно за култура и интегрирано с култура. Основните въпроси, които поставя, са: кой планира и как и по какъв начин културата е интегрирана в процеса. За отговор на зададените въпроси се анализират примери от градското планиране в София от последните десет години.

Ключови думи: култура, градско планиране, основано на участие управление, културни политики, стратегическо градско планиране.

PARTICIPATIVE URBAN PLANNING FOR AND WITH CULTURE.

Radoslava Kuneva

This text traces the main theories and concepts in contemporary urban planning and participatory urban governance in Europe. Since the middle of the last century participative practices have been imposed on a global scale in local decision-making processes. The importance of participatory governance in the European Union is growing due to the need of new forms of democracy and legitimation of power. Following these changes, urban planning, traditionally a

closed and expert activity, began to open up to the wider public. Participative urban planning is a process in which citizens and stakeholders participate by planning and co-creating the urban space. Culture has a key role in the process, especially in cases where a change in the current urban environment is sought. There are a variety of planning practices that incorporate culture into the planning process. In some cases, culture is the object of planning, in others – a tool, approach or, more generally, a way through which planning is made. This text outlines major themes and issues in the practice of participative planning for and with culture. The main questions are: who plans and how and in what way culture is integrated into the urban planning process. To answer these questions, I analyze examples of urban planning in Sofia from the past ten years.

Keywords: culture, urban planning, participatory governance, cultural policies, strategic urban planning

Проблемите, с които се сблъскват съвременните градове, се нуждаят от комплексни решения. Част от политиките на страните членки на Европейския съюз са насочени към консолидиране на все по-широк кръг от заинтересовани страни по редица казуси, свързани с управлението на ресурси, изграждането на качествена жизнена среда, образованието и културата. Съществено значение в процеса се отделя на мястото на културата и културния сектор в процеса на включено градско планиране. Интегрирането на културата в градското планиране е провокирано от очаквания за икономическо развитие и подобряване на качеството на живот на гражданите. Културата заема все по-централна роля в процесите по градско възстановяване и градско развитие. Настоящият текст разглежда основните промени в градското управление през призмата на участието на гражданите в градското планиране и по-конкретно върху планирането на култура. В случая на град София както интегрираното градско планиране, така и включването на гражданите са сравнително нови процеси. Културните политики често се мислят секторно, изолирано от останалите обществени сектори. Интегрирането им в по-общия план на градските проблеми създава възможности за нови партньорства и връзки между различни институции, граждански организации, бизнеси, артисти и граждани. В първите три параграфи на текста се разглеждат промените в градското управление, появата на гражданско участие и отварянето на процеса по планиране към широк кръг от хора. В следващите два се описват и анализират конкретни общински инициативи на включено градско планиране на култура.

ГРАДСКО УПРАВЛЕНИЕ – МЕЖДУ ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО И ДЕМОКРАЦИЯТА

Градовете представляват територия на постоянен конфликт, предоговаряне или утвърждаване на властови взаимоотношения. Глобализацията, климатичните промени и миграцията оказват натиск върху градската среда, която следва да адресира множество проблеми – политически, социални, инфраструктурни и др. Градовете придобиват по-голяма политическа и административна

независимост, но и отговорност да разрешават глобални проблеми на локално ниво.

Същевременно, от 70-те години насам, градовете се превръщат в основни средища на капитал и финансови интереси (Harvey 2001). Конкуренцията между отделни градове тласка местната власт към предприемачески подход в управлението. В съвременния глобален свят градовете са поставени в постоянна конкуренция помежду си, прилагайки различни тактики за привличане на капитал – икономически интерес, включително туристически интерес.

В този неолиберален контекст се появяват редица движения в опозиция, търсещи нови форми на урбанизация (Gupta et al. 2015; Caldeira, Holston 2015). Идеята за право върху града (Lefebvre [1968] 1996) проблематизира начина, по-който градското пространство се създава и използва, подчертавайки нуждата от контрол и власт на хората върху урбанистичните процеси. Правото върху града е право върху начина, по който се създава и трансформира градът. То може да бъде разглеждано като съвкупност от отделни права – право на жилище, право на участие, право на мобилност. Под тази си форма правото върху града бива вписвано и в законодателната рамка на отделни градове (Kębłowski 2012). В радикалния си вид, правото върху града е тотално право на колектива да промени града и да създаде нов град, нов социо-икономически ред.

Следвайки интерпретацията на Кебловски за правото върху града, то има основни съставни части:

- *„Право на присвояване и създаване на градско пространство чрез участие и съвещание във взимането на решения.*
- *Право на възползване от създадения градски излишък.*
- *Право на предизвикване на системата.*
- *Правото на утопия (на изграждане на нов ред)“¹ (Kębłowski 2012, 20)*

Една от основните характеристики на правото върху града е основаното на участие управление – включването на гражданите (независимо от легалния им статут) в решенията, които засягат града. В следващата част от текста ще разгледам основните дебати около гражданското участие и по-конкретно категоризацията му на видове участие спрямо контрола, който гражданите упражняват върху процеса.

ГРАЖДАНСКО УЧАСТИЕ И ОСНОВАНО НА УЧАСТИЕ УПРАВЛЕНИЕ

Гражданското участие има своята дълга история (Albrechts 2012). В този текст ще се концентрирам върху избрани критически анализи на съвременните употреби на гражданско участие в обществените политики. Гражданското

¹ Превод на автора.

участие се утвърждава в национални и международни документи като основа на съвременната демокрация и като едно от решенията за излизане от кризата на репрезентативната демокрация. Междувременно редица автори насочват вниманието на обществото към практики на гражданско участие, които легитимират вече съществуващи властови взаимоотношения и служат за утвърждаване на чужди интереси (Gupta et al. 2015; Albrechts 2012). Преглед на литературата, теоретизираща гражданското участие, показва двойствената му употреба като инструмент на пряката демокрация или като вид контрол и манипулация над обществото.

Още в текста си през 1969 г. Арнщайн категоризира гражданското участие, поставяйки го върху „стълба“, водеща от липсата на власт към пълна власт на гражданите. На върха на стълбата са партисипативните практики, които представляват граждански контрол – партньорство, делегация и граждански контрол. По-надолу по стълбата са три типа участие, които водят до „токенизъм“² – информация, плакатност и консултации. Най-ниските стъпала са манипулацията и терапията, които са вид не-участие и липса на партисипативност. Стълбата на участие е идеален, опростен инструмент, използван за анализ на комплексната реалност на гражданското участие. Самата Арнщайн твърди, че един процес на гражданско участие може да съчетава характеристики от няколко от тези „стъпала“.

Връщайки се към концепцията за правото върху града, не всяко гражданско участие би отговаряло на правото на създаване на градско пространство чрез участие и съвещателни правомощия. За да бъде едно участие в рамките на това определение, то процедурата по включване на гражданите следва да бъде включваща, да адресира разликите във възможностите на участниците (като ресурси, време, културен капитал, умора от участие, липса на доверие) и не на последно място – да позволява на участниците да провокират съществуващите властови взаимоотношения (Kębłowski 2012). Този тип гражданско участие би бил категоризиран от Арнщайн в горните три стъпала на нейната стълба на участието – тези на гражданския контрол.

Основаното на участие управление често е критикувано по отношение на символично включване на гражданите в процеса по взимане на решения (Arnstein 1967; Gupta et al. 2015). От друга страна, следва да се отбележи, че заинтересованите страни, включени в процеса по взимане на решение, имат разнопосочни интереси и мнения. Гражданите, неправителственият сектор, бизнесът, представителите на отделни съюзи или организации биха били в конфликт при взимане на единно решение по обществено значими въпроси. В практиката добре организирани и ресурсно обезпечени групи успяват да

² Tokenism: Думата е използвана със значението ѝ от източника. Това е практика да се полагат само повърхностни или символични усилия за приобщаване на дадена социална група.

наложат своите интереси над други участници в партисипативните процеси. Медиаторството между различните гледни точки, навигирането между разнородни интереси и търсенето на обща визия или общо решение са от огромно значение при управлението, основано на участие.

НОВИ ПОДХОДИ В ГРАДСКОТО ПЛАНИРАНЕ

Новите подходи в градското планиране предвиждат включване на широк кръг от заинтересовани страни във взимането на решения и планирането на градската среда. Затвореният експертен кръг от архитекти и инженери не е достатъчен, за да оправдае и легитимира промените, които се случват в градската среда. Това води след себе си реакция от страна на обществото, което заявява все по-ангажирано нуждата от промяна.

От 70-те години на миналия век в Европа се налага холистичното и интегрирано стратегическо градско планиране (Герасимова 2018). Предходното планиране на секторни стратегии не оправдава очакванията към крайния резултат. Въвежда се нов стратегически подход, който обвързва всички обществени сектори и планира в дългосрочен план. Целта на интегрираното градско планиране е да се подобри устойчивото градско развитие и да се адресира климатичната криза.

Холистичното и интегрирано планиране е замислено като включващо гражданското участие. Основен въпрос, който може да бъде проследен, както в литературата, така и в практиката, остава – кой планира? Кой и за кого създава градската среда и градските политики? Постепенно заинтересованите страни излизат извън професионалния кръг на инженери и архитекти. Неправителствени оргазнизации, активисти, природозащитници, работници, представители на социални и етнически групи, деца – списъкът с потенциални заинтересовани страни се разширява постоянно. Експертизата, която всеки един притежава като жител на даден град, следва да се вземе предвид при изготвянето на бъдещето на съответния град. Отвъд концепциите за добра градска среда, преподавани и практикувани от тесен кръг специалисти, се въвеждат нови концепции за добра градска среда, произтичащи от ежедневно обживяване на пространството от не-експерти (Герасимова 2018). Ползвателите на градската среда определят нейните употреби и значения наравно с планировчиците и архитектите, създали физическите характеристики на средата.

Градското планиране в България се дефинира в законодателството основно в „Закона за устройство на територията“ (ЗУТ) и „Закона за развитие на районите“ (ЗРП). Първият закон определя процедурите по устройствено планиране и по-конкретно изготвянето на общи и подробни устройствени планове (ОУП и ПУП). Вторият закон задава рамките, в които се изготвят националните, регионалните и общински стратегии за развитие. В България интегрираното

градско планиране навлиза в практиката на местната власт като изискване от страна на Европейския съюз по време на преговорите за присъединяване на България към съюза. През последните години изискванията за интегрирано градско планиране се изменят и в законодателството се въвеждат общинските стратегии за развитие, още наричани „План за интегрирано развитие на общината“ (ПИРО). Те представляват инвестиционните планове на общината за 7 години (периодът от седем години съвпада с програмния период на ЕС), като следва да имат териториално измерение и да са съобразени с общите устройствени планове. И в двата закона – ЗУТ и ЗРР, са предвидени обществени обсъждания и консултации със заинтересовани страни и граждани при изработка на съответните градски планове и преди гласуването им от Общински съвет. На преден план в методологията за изготвяне на интегрирани градски планове застава връзката жител-град-управляващ (Герасимова 2018). Тези промени в закона следват директиви на Европейския съюз и са в сила през последните десет години. С тези промени градоустройството в България следва новите подходи в градоустройството в Европа.

Герасимова (2018) проследява създаването на така наречените градски неправителствени организации, които от присъединяването на България в Европейския съюз досега увеличават своя капацитет и ангажираност във въпросите за устойчиво градско развитие. Тези градски НПО³, както ги нарича Герасимова, започват да работят първо в областта на околната среда, след което и в областта на градското развитие и градските проблеми. В началото на своето съществуване повечето от тези организации са съставени предимно от експерти – архитекти, инженери и урбанисти. В последствие техният състав се отваря към по-широк кръг от ангажирани социолози, културолози и др. (Герасимова 2018). Герасимова отбелязва промените в градското планиране и възможността за все по-активно включване на гражданите, както заради тяхната собствена активност, така и заради изискванията на европейски директиви и стратегии за нов модел на управление, основано на участие.

Създаването на пространство не е само и единствено ангажимент и право на градската администрация. Напротив, градското пространство винаги е било поле, в което се сблъскват и си взаимодействат многообразие от обществени групи и индивиди. Включването на граждани и заинтересовани страни в процеса по градско планиране може да бъде процес, при който местната власт осъзнава, че градското пространство се създава от интеракцията и взаимоотношенията на различни групи и индивиди и прави опит

³ Авторката посочва както природозащитни неправителствени организации, които взимат активно участие в разрешаването на градски проблеми, така и организации с фокус върху градската среда, архитектура и градоустройство. Някои от организациите са: Грийнхийс България, коалиция „За да остане природата в България“, сдружение „Трансформатори“, Група Град, сдружение „Велоеволюция“, „Спаси София“, сдружение „Фрагмент“ и др.

да институционализира това участие. Културата има ключова роля в тези процеси на проеобразуване на градското пространство. Културата може да бъде както обект на планиране, така и основен компонент от интегрираното планиране, основано на участие.

ВКЛЮЧЕНО ГРАДСКО ПЛАНИРАНЕ НА КУЛТУРА (СЕКТОРНО ПЛАНИРАНЕ НА КУЛТУРА С ВКЛЮЧВАНЕ НА ЗАИНТЕРЕСОВАНИТЕ СТРАНИ)

В областта на културата управлението, основано на участие има своята история. Още през 2003 г. Националният граждански форум за култура (НГФК) прави опит да се включи в създаването на публични политики за култура. Кабаков (2022а) проследява създаването и дейността на форума. Над 50 граждански организации се обединяват, за да влияят заедно върху законодателния процес и публичните политики за култура в страната. Въпреки че за кратко-то си съществуване НГФК не успява да промени правната рамка, Кабаков вижда устойчивост в последствията от форума под формата на изградена „гражданска култура“ у участниците. Гражданската култура се дефинира като „пресечна точка на различни култури и компетентности, носени от индивида, чрез които той участва в качеството си на „отговорен гражданин“ не само в публичните политики, но и в процесите на промяна на обществото“ (Кабаков 2022а, 157).

Включеното градско планиране на култура представлява секторна градска политика. То може да се дефинира като планиране на културните ресурси на града с участието на гражданите и заинтересованите страни. Тези планове, във вид на стратегия, касаят градските политики за управление и развитие на културната инфраструктура в града, както и разпределението на общинския бюджет за създаване и разпространение на културно наследство и творчество в следващите години. Плановете се изготвят предимно от експерти, наети от общината и се гласуват от общински съвет. Плановете могат да имат географско измерение, доколкото политиките следва да се различават, спрямо различните нужди на отделни части на града.

В случая на планиране на културни ресурси заинтересованите страни и подхода за тяхното включване варират. В статията си „Управленски подходи в областта на културата“ Кабаков (2022б) дефинира специализиран подход „основано на участие управление“ като управление с участието на заинтересовани страни, които имат легитимен интерес. Този подход, според автора, е способен да адресира комплексните проблеми и дефицити на съвременните общества. Следвайки дефиницията на Кабаков за легитимен интерес – такъв, който е обществено оправдан, заинтересованите страни биха включвали основно културните институти на територията на града, артистите и

културните оператори, които живеят или работят в града, академичните среди и образователната система, свързана с изкуствата и културата. Подобен подход е възприет от Столична община при изработката на „Стратегия за развитие на културата 2013–2023“. Стратегията се създава в консултация с широк кръг от активни културни дейци и културни организации. Работният текст на стратегията е разгледан в рамките на 33 обществени обсъждания, преди да бъде финализиран от експертен съвет и да бъде внесен за гласуване от Общински съвет.

Друг интересен пример за включено планиране за култура, този път започнал като инициатива от страна на гражданското общество, е „Споделена визия – Стратегия за развитие на свободната сцена в София 2018–2025“. Инициативата започва като самоорганизация на заинтересовани страни и ангажира широк кръг от културни дейци от областта на изкуствата, които работят в София. Стратегията е изготвена след направено проучване в областта на свободната творческа сцена. След разписването на стратегията се предвижда месец на обществени консултации под формата на писмени становища. Проучването и стратегията са разработени през 2016 г., като през своята работа културният сектор показва високо ниво на ангажираност и култура на гражданство. Две години по-късно, през 2018 г., Столичен общински съвет частично гласува стратегията, изключвайки от текста приложението с конкретния план за нейното изпълнение.

И двата разгледани документа представляват секторна общинска политика и обхващат планиране само и единствено на културен ресурс, като втората стратегия има още по-конкретен обект на планиране – свободната творческа сцена. Спрямо включването на заинтересовани страни, това са предимно работещите в сектора, като имащи легитимен интерес. Използвайки концепцията на Арнщайн за стълба на участието, можем спокойно да заключим, че обществените обсъждания и писмените консултации спадат предимно към средата на стълбицата. Интересен е случаят на „Споделена визия“, тъй като тя е създадена изцяло от заинтересованите страни, които са излъчили експертен екип. В този случай бихме говорили за партньорство между местна власт и гражданските организации, но, за съжаление, стратегията е само частично приета и то със значително закъснение от две години през 2018 г. По този начин местната власт показва липса на интерес към партньорство за изготвяне на значими обществени политики в областта на културните ресурси. Културният сектор и по-конкретно гражданските организации, които работят на свободен принцип, показват възможност за самоорганизация и желание за промяна на съществуващия контекст. В реториката на Лефевр заинтересованите страни в сектор култура имат желанието да възстановят своето право върху града чрез участие в изготвянето на градските политики за култура.

ВКЛЮЧЕНО ГРАДСКО ПЛАНИРАНЕ С КУЛТУРА (ИНТЕГРИРАНО И ВКЛЮЧЕНО ГРАДСКО ПЛАНИРАНЕ)

Интегрираното градско планиране има за цел да обвърже и синхронизира секторните политики с цел ефективност. Подобен подход е възприет от общинското предприятие Софияплан през 2016–2020 г. при създаване на „Визия за София – 2050“. Дългосрочната стратегия е разделена на седем направления, едно от които е „Култура и идентичност“. Разликата в подхода на „Визия за София – 2050“ е в холистичния и интегриран подход на работа и обвързването на сектор култура с други 6 направления – икономика, транспорт, хора, управление, околна и градска среда. Следвайки новите подходи в градското планиране, екипът на „Визия за София“ отваря процеса към заинтересованите страни чрез консултации, срещи на живо и онлайн и организирани фокус групи.

Дискусиите и фокус групите, организирани от екипа на Софияплан, засягат междусекторни цели, комплексни градски проблеми и възможностите за разрешаването им. По този начин заинтересованите страни следва да рефлектират върху взаимовръзките и въздействието между секторните градски политики. В процеса заинтересованите страни, които участват в планирането на културните ресурси на града, се разширяват. За разлика от секторното планиране на културни ресурси, в интегрираното планиране се включват граждани и организации извън тесните професионалисти като артисти и културни мениджъри.

При проследяване по-нататъшната работа на Софияплан следва да се обърне внимание и на работата им по плана за интегрирано развитие на общината (ПИРО) – „Програма за София 2020–2027“. Този план представлява инвестиционния план на общината за следващите 7 години и се изисква според ЗРР. В изработването му, чрез отделна стъпка в работата на предприятието, са предвидени публични и експертни консултации, отново част от законите изисквания. Проведени са 17 експертни фокус групи с идентифицирани заинтересовани страни, НПО, бизнес и академичен сектор. Проведени са публични дискусии – онлайн и 5 срещи на живо, в кварталите, където програмата предвижда интервенция. Екипът на интегрирания план допълва работата си по включването на гражданите и с възможност за лични срещи и писмена обратна връзка. В края на процеса, през октомври 2021 г., програмата е подложена и на обществено обсъждане, спрямо нормативните изисквания. Процесът по планиране отново изисква интегриране на различните сектори, като културата е един от инструментите за постигане на общите цели на програмата. От основно значение са срещите с граждани в кварталите, в които се планират промени.

Интегрираното градско планиране включва управлението на културните ресурси и процеси на общината в обединен и синхронизиран процес на пла-

ниране на цялата територия на общината. Поради тази причина включването на заинтересовани страни обединява разнообразни гледни точки, включва професионалисти от различни сектори и прави опит да привлече участието на граждани по райони.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата статия разглежда основните форми на гражданското участие в управлението на местно – градско ниво. Включването на гражданите в изготвянето на градски политики, включително в процеса по градско планиране се утвърждава като основния модел на управление. Законовите изисквания позволяват на общините сами да преценяват под каква форма ще осигурят достъпа на гражданите в процесите по планиране. Правото върху града за всеки гражданин е и право във включването в съставянето и изпълнението на градските планове.

В текста са разгледани примери за секторно и интегрирано градско планиране в град София, като бяха отбелязани основните включени заинтересовани страни и нивото на включването им. Секторното планиране, където културата е обект на планиране, е сравнително по-затворен процес, отнасящ се предимно към професионалисти от сферата на изкуствата и културното наследство. В интегрираното градско планиране, където културата е включена като елемент на общия градски план, заинтересованите страни излизат извън обичайните за сектор култура, като даже се прави опит да се привлекат в процеса и граждани, спрямо района, в който живеят. Във всички разгледани примери участието на заинтересованите страни бива сведено до нивото на консултациите. В случая, в който инициативата е на самите участници – „Споделена визия“ и съществува възможност за партньорство и делегация, общината не приема финалния вариант на стратегията. По този начин местната власт показва липса на желание за истинско партньорство дори в тесния кръг на специалисти и професионалисти в даден сектор. В работата на Софияплан проличава опит да бъдат ангажирани широк кръг от хора, както и да бъдат привлечени поетапно при изготвяне на конкретните цели и мерки. Общинското предприятие показва осъзнаване на нуждата от включване на гражданите за успешното изпълнение на съответните планове и стратегии. Културата придобива отговорна позиция, като елемент в разнообразни градски проблеми и като част от сериозни взаимовръзки между отделни заинтересовани страни. Позицията на културата излиза извън досегашния подход за секторно планиране и управление. Отваря се възможност културата да изиграе обединяваща роля, като консолидираща общността. Новите взаимовръзки позволяват поява на нови партньорства между утвърдените културни институции, творчески организации, нови градски НПО и общината. Допълнително проучване, проследяващо

конкретни инициативи и проекти, може да покаже до каква степен културата се интегрира с останалите обществени сектори.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Герасимова, М. (2018) Новите политики за градско развитие и „Градските НПО“. Прегледано на 01.04.2023 г. Достъпно на: <https://www.academia.edu/32532476/> (Gerasimova, M. (2018) Novite politiki za gradsko razvitie I “Gradskite NPO”. Pregledano na 01.04.2023 g. Dostupno na: <https://www.academia.edu/32532476/>)
- Дългосрочна стратегия за развитие на София и крайградските територии до 2050 г. Софияплан, 2020 г. Прегледано на 01.04.2023 г. Достъпна на: <https://vizia.sofia.bg/> (Dulgosrochna strategija za razvitie na Sofia I kraigradskite teritorii do 2050 g. Sofiaplan, 2020 g. Pregledano na 01.04.2023 g. Dostupna na: <https://vizia.sofia.bg/>)
- Закон за регионалното развитие, (Обн. ДВ. бр. 50 от 30 Май 2008 г.) (Zakon za regionalното развитие, (Obn. DV. br. 50 ot 30 Mai 2008 g.))
- Закон за устройство на територията, (Обн. ДВ. бр.1 от 2 Януари 2001 г.) (Zakon za ustrojstvo na teritoriata, (Obn. DV. Br. 1 ot Ianuari 2011 g.))
- Кабаков, И. (2022а) Овластяването на гражданите: Историята на Националния граждански форум за култура. В: *Гражданското образование днес – постижения и предизвикателства*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 145–158. (Kabakov, I. (2022a) Ovlastiavane na grajdаните: Istoriata na Nacionalniq grajdanski forum za kultura. V: *Grajdansko obrazovanie dnes – postijeniq I predizvikelstva*. S., Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 145–158.)
- Кабаков, И. (2022б) Управленски подходи в областта на културата. *Стратегии на образователната и научната политика* 30 (4), 353–368. <https://doi.org/10.53656/str2022-4-2-man>. ISSN 1310 – 0270 (print) ISSN 1314 – 8575 (online). (Kabakov, I. (2022b) Upravlenski podhodi v oblastta na kulturata. *Strategii za obrazovatelната I nauchната politika* 30 (4), 353-368. <https://doi.org/10.53656/str2022-4-2-man>. ISSN 1310 – 0270 (print) ISSN 1314 – 8575 (online).)
- План за интегрирано развитие на Столична община за периода 2021–2027 г. (Програма за София), Столична община, 02.12.2021 г. Прегледано на 01.04.2023 г. Достъпен на: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1171> (Plan za interirano razvitie na Stolichna obshtina za perioda 2021–2027 g. (Programa za Sofia), Stolichna obshtina, 02.12.2021 g. Pregledano na 01.04.2023 g. Dostupen na: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1171>)
- Стратегия „Споделена визия 2018–2025“, Столична община 13.09.2018 г. Прегледано на 01.04.2023 г. Достъпна на: <https://artsofia.bg/bg/pub/spodelena-vizija-dokumenti> (Strategija “Spodelena vizia 2018–2025”, Stolichna obshtina 13.09.2018g. Pregledano na 01.04.2023 g. Dostupna na: <https://artsofia.bg/bg/pub/spodelena-vizija-dokumenti>)
- Стратегия за развитие на културата в София 2013–2023 г., Столична община, 20.12.2012 г. Прегледана на 01.04.2023 г. Достъпна на: <https://www.sofia.bg/culture-strategy> (Strategija za razvitie na kuturata v Sofia 2013–2023 g., Stolichna obshtina 20.12.2012 g. Pregledana na 01.04.2024 g. Dostupna na: <https://www.sofia.bg/culture-strategy>)
- Albrechts, L. (2012) Reframing strategic spatial planning by using a coproduction perspective. *Planning Theory* 12 (1), 46–63.

- Arnstein, S. (2007 [1969]) A ladder of citizen participation. In: LeGates, R.R., Stout, F. (eds.). *The City Reader*. London: Routledge, 233–44.
- Caldeira, T., Holston, J. (2015) Participatory urban planning in Brazil. *Urban Studies* 52 (11), 2001–2017.
- Gupta, J., Pfeffer K., Verrest, H. and Ros-Tonen, M. (eds.) (2015) *Geographies of Urban Governance Advanced Theories, Methods and Practices*. London: Springer.
- Harvey, D. (2001) Globalisation and the ‘spatial fix.’ *Geografische Revue* 2, 23–30.
- Kębłowski, W. (2012) Participatory budgeting and the right to the city, MA thesis, Vrije Universiteit Brussels, published 01.09.2012. available at: https://www.4cities.eu/wp-content/uploads/2016/06/MAtesis_4CITIES_KEBLOWSKI_WOJCIECH_Cohort3.pdf last visited: 01.04.2023
- Lefebvre, H. ([1968] 1996) *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell.